

KUR'AN'IN İNSAN ÖĞRETİSİ

Erkan YAR*

(The Quran's Doctrine of Human)

Although The Qur'an has explained all its principles for human centric, there is no a division that contain human in the muslim theology. Aim of the revalation is not to produce science, it explained its principles for the knowledge of its first collocutors. Produsing of science is the duty of human being. For this reason, the Quranic expressions about the creation and procreation of human doesn't consist any knowledge except for the human knowledge. In these expressions it accours that the human has embodied cognition, emotion and action. İn this perspectives the human being is a thigking being, responsible being, psychological being and sociologicial being. Human being has a begining and an end for his existence.

Key Words: Human, Creation and procreation of Human, Speciality of human, Begining of human, End of human.

Kur'an'ın insan hakkındaki anlatımları, dini ilimlerden ve insanı inceleyen pozitif bilimlerden farklılık arz etmektedir. Bu farklılık, bilimin ve vahyin amaçlarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Vahyin amacı, insanın bizzat kendisinin düşünce ve eylem evreninde iyi ve kötü olarak tanımladığını mutlak bir otorite olarak onamaktır. Bu nedenle vahiy, insanı genel olarak eylemleri yönünden konu edinmektedir. Bilimin amacı, her ne kadar dinsel, akılcı, gerçekçi vs. bakış açılarına göre değişse de, varlıkların ve olayların neden ve sonuçlarını açıklamak olduğundan, varlığın neliğini/mahiyet çözümlemekle bu amacına ulaşmaktadır. İnsanın neliğinin açıklanması bilimin konusunu oluşturduğundan ve bu bilimsel açıklama da insanın bilimsel gelişmişliği ile ilişkili olduğundan, vahiy insanın neliğini açıklamayı hedeflemektedir. Bu nedenle de, Kur'an'ın insan hakkındaki açıklamaları arasında insanın neliğine ilişkin bir konuya yer vermemekteyiz. Bu konu, bir varlık olması itibarıyla varlığı inceleyen felsefenin, canlı varlık olması nedeniyle canlıları inceleyen biyolojinin veya insanı, geçmiş ve geleceği ile birlikte biyolojik ve sosyo-kültürel açıdan inceleyen multidisipliner bir bilim dalı olan antropolojinin konusudur. Bunlara ilaveten psikoloji, sosyoloji gibi sosyal bilim-

* Doç.Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

ler, insanı belirli yönleri itibarıyla incelemektedirler. Kelam ilmi, başlangıç ve son itibarıyla varlıkların hallerini konu edinse de, insanın tür olarak yokluk alanından varlık alanına çıkışını ve diriliş teorileri bağlamında da, bir varlık olarak insanın sonunu incelemektedir. Ancak, bu konudaki teolojik açıklamalar vahyin anlatımları ve bu anlatımların amaçlarının belirlenmesinin ötesinde, felsefenin etkisi altında gelişmiştir. Bu makalenin amacı, Kur'an'ın insan hakkındaki anlatımlarını ve bu anlatımların amaçlarını sorgulamak, buna bağlı olarak da Kur'an'ın insan öğretisini açıklamaktır.

Bilimsel çalışmalarda kavramların etimolojik ve semantik anlamlarıyla birlikte terim anlamlarını açıklamak gerekli olsa bile, bu açıklamalar Kur'an'ın insan anlayışını çözümlenmede gerekli değildir. Çünkü Kur'an'da insan kelimesi, olgusal anlamının ötesinde bir anlamda kullanılmamıştır. Etimoloji ve semantik bilimleri, kelimelerin anlamları ve belirli dönemlerde dikey ve yatay anlamları hakkında bilgi verirler. Bir kelimenin terim anlamı ise, terimin kendi türlerini kapsamaması ve başkalarını da dışarıda tutması gibi tanımın özelliklerinde ortaya çıkmaktadır. Kelime hakkındaki bu tür incelemeler, kelimenin işaret ettiği varlığın farklı özellikleri esas alındığından, farklı düşüncelerin oluşumuna da zemin hazırlamaktadır. Örneğin, Türkçe'de kullandığımız "insan" kelimesi, Arapça'dan alınmıştır. Arap dili açısından da insan kelimesinin etimolojisinde, bu kelimenin vahşiliğin zıddı olan yakınlık anlamında "üns", durmanın zıddı olan hareket anlamında "nevüs", gönüller/ebşâr anlamına gelen "înâs" ve hatırlamanın zıddı olan unutmak anlamındaki "nisyân" kökünden türediğine ilişkin çeşitli fikirler bulunmaktadır.¹ İnsan kelimesinin hangi kökten türediği, bizim insan hakkındaki yargımızı ve tanımlamamızı etkilemeyecektir. İnsan kelimesinin türediği kelimenin belirlenmesi, ancak insandaki belirli bir özelliğin dikkate alınmasıyla yapılmaktadır. Kur'an'ın anlatımlarında insan kelimesi, olgusal olarak insanın bizzat kendisinin insan derken işaret ettiği varlığa işaret etmektedir.

1. İnsanın Başlangıcı

İnsan türünün başlangıçtaki ilk yaratılışının dinsel metinlerde yer alması, bu yaratılış hakkında bilimsel açıklamaların olmayışı veya çeşitli kültür-

1 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Kahire 1923-1955, II, 360; İbn Manzûr, insan kelimesinin vahşiliğin zıddı olan "ins" kökünden türediğini söylemektedir. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mûkrîm, *Lisânu'l Arab*, Beyrut 1990, XII, 14; Zebîdî, "ins" kelimesinden türediğini ve bu kelimenin de görünen anlamına geldiğini belirtir. Zebîdî, Muhammed Murtezâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (tahk. Abdussettâr Ahmet Ferrâc), Kuveyt 1965, XIII, 3840; İsfehânî, insan kelimesinin "ins" kökünden türediğini ve bunun insanın sosyal bir varlık olduğuna vurgu yaptığını belirtmektedir. İsfehânî, Râğîb, *Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, 34.

lere ait yaratılış mitlerinin varlığıdır. Yaratılış mitlerinin ortaya çıkışı da, bilimsel açıklamanın olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenlerden biri olan yaratılış hakkında bilimsel açıklamaların olmayışı, insanın bilimsel gelişmişliğiyle, kültürel olarak aktarılan mitlerin varlığı ise insanın kendi türünün başlangıçtaki yaratılışını bilme arzusuyla ilişkilidir. Diğer bir deyişle yaratılış mitlerinin ortaya çıkışı, tamamen insan psikolojisi ile ilişkilidir. Nitekim felsefi olarak yaratılışın ilk maddesinin ne olduğu hakkındaki tartışmalar, felsefenin temel problemlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu durum, insan türünün başlangıçtaki yaratılışından sonra çoğalmasında yada yaratılışının açıklanmasında da geçerlidir.

Kur'an'ın indiği coğrafyadaki yaygın inanç, önceki dinlerin etkisiyle gelişen insanın yerkürenin dışında bir mekanda yaratılmış olduğudur. Bu inanç, Yahudiliğin kutsal kitabında yer almakta ve insanın Aden bahçesinde yaratıldığı bildirilmektedir.² İnsanın yeryüzünde yaratılışına ait pek çok anlatım Kur'an'da olmasına rağmen, bazı teoloji ekolleri insanın cennette yaratıldığı öğretisini kabul etmektedirler. Bu ekollerin dayandığı dinsel delillerin bu inanca işareti açık değildir. Buna rağmen, bu inancın benimsenmesinin nedeni, insanın yaratılışına maddesel olarak aşkınlık kazandırmak amacından kaynaklanmaktadır.

Kur'an'ın, insan türünün yaratılış hakkındaki anlatımlarında asıl amaç yaratılışın biçimsel ve maddesel neliğini açıklamak olmadığından, insanın yaratılış özellikleri bu anlatımlarda öncelenmiştir. Bunlardan birincisi, insanın *biliş* (*kalb, cognition veya thoughts*) özelliğidir. Bu özellik, insanın zihinsel eylemlerini içerir ve onun temel ve ayırt edici bu özelliği onun *yaratan varlık* olması ve *yaratıcılığı* ortaya çıkarır. İnsanın yaratıcılık özelliği, onun yeryüzünde yaratılış görevini tanımlamakta ve insan, bu özelliği ile meleklerin saygısını kazanmaktadır. Allah'ın insan türüne varlıkları isimlendirme yetkinliği verdiği anlatılması, onun bu özelliğine işaret etmektedir.³ Bazı teoloji ekollerinin ve teologların insanı "yaratma" özelliği ile nitelememeleri, onların Tanrı merkezli teolojilerinin ürünüdür. Bu anlayış, yaratma fiilinin insan için kullanılması⁴ gibi dogmatik olarak ve hem de insanın kendi yaratıcılığı hakkındaki bilgi ve tecrübeleri gibi rasyonel olarak yadsınabilir. İnsanın yeryü-

2 Yaratılış 2:7-25. Gerçekte, Tevrat'ın bu anlatımlarında insanın dünya bahçelerinden bir bahçede yaratıldığı açıktır. Bununla birlikte, Yahudi ve Hıristiyan teolojisinde Adem'in cennette yaratıldığı yer almaktadır. Örneğin bkz. Musa b. Meymün, *Delâletu'l-Hâirîn*, (tahk. Hüseyin Atay), Ankara 1974, 31.

3 Bakara 2/33-34.

4 Yaratma anlamındaki halk kelimesinin insan hakkında kullanımı için bkz. Âl-i İmrân 3/49; Mâide 5/110; Ankebüt 29/17.

zünde teknik, ekonomik, sosyal, bilimsel, sanatsal vs. alanlardaki üretimleri, ancak onun yaratıcılık özelliği ile mümkün olmaktadır ki, insan bu alanlarda sağladığı gelişmeleri kendi yaşamsal sürecinde de görmektedir. Çocuktan itibaren gelişim evrelerinde hem insanın kendisi gelişmekte ve hem de ilk insandan günümüze kadar olan süreçte insan tür olarak gelişmektedir. Dolayısıyla yaratma ve gelişme süreçleri, bireysel ve türsel olarak ortaya çıkmaktadır. Bu alanlardaki gelişmeler, öncekiler tarafından sonrakilere aktarılmakta ve böylece uygarlıklar oluşmaktadır ve insan doğa ile olan diyalektiğinde varoluşunu devam ettirmektedir.

İnsanın ikinci özelliği onun *duygusal* (*şuur, feeling* veya *emotion*) bir varlık oluşudur. Bu özellik, insanın kendisi dışındaki varlıkların telkinlerinden etkilenmesi, yaratılışında var olan ölmezlik duygusuna ait anlatımlarda yer almaktadır. İnsanın tür olarak yaratılışını anlatan ifadelerde, onun *etkilenen varlık* oluşuna vurgu yapılmaktadır. Etkilenme, etki yapılan fiillerin değeri itibarıyla iyi ve kötü olarak nitelenebilir. Bu anlatımda, kötü etkilenmenin örneği olarak şeytanın, insanı yasaklandığı ağaçtan yemeye ondaki ölmezlik veya melek olmama duygusunu kullanarak ikna etmesi; iyi etkilenmenin örneği olarak da Adem'in Allah'tan davranışı ile ilgili yönlendirmeler alması ve bunu uygulaması yer almaktadır.⁵ İnsanın toplumsal bir varlık olması, onun yaşamında yasakların ve emirlerin olması anlamına gelir ki, ilk yasaklamanın nedenleri Tanrı tarafından belirtilmemiştir. Çünkü bu anlatımdaki temel amaç, insanın özelliklerini belirlemek olduğundan, yasaklanan ağacın neliği ve insanın biyolojik yapısındaki işlevleri önemsenmemiş, yasak karşısında insanın tavırları önemsenmiştir.

İnsanın üçüncü özelliği ise onun *eylem* yapan (*amel, action*) varlık oluşudur. Etkileme insanda iyi ve kötü davranışlar geliştirme amacını taşıdığından, *iyilik ve kötülük yapabilen varlık* özelliği buna imkan vermektedir. Kur'an'ın insan türünün yaratılışı ile ilgili anlatımlarında insanın iyilik yapma özelliği kötülük yapma özelliğine öncelenmiştir. Meleklerin insanın özelliği olarak onun "kan dökücü" ve "bozguncu" nitelendirmelerine karşın, Allah onun yaratıcı ve üretici niteliklerini öne çıkarmış; ağaçtan yeme gibi bir kötülük işlemesine karşın, Allah'a yönelmek suretiyle tövbe edip iyi fiiller yapmaya başlamıştır.⁶ İnsanın, iyi ve kötü davranışlar gerçekleştiren varlık oluşu, bu davranışlarından sorumlu olduğunu belirlemekte ve insanın *sorumlu varlık* özelliği ortaya çıkmaktadır.

5 Bakara 2/37; A'râf 7/20.

6 Bakara 2/30, 33.

İnsanın fert olarak yaratılışı hakkındaki Kur'an'ın anlatımları, vahyin indiği dönemin bilgisinin ötesinde bir açıklamayı içermemektedir. Kur'an, “*hayır, doğrusu biz onları bildikleri şeyden yarattık*”⁷ ayetinde, yaratılışın anlatımının onların bilgileriyle uyduğunu, diğer bir deyişle toplumun bilgileri dikkate alınarak yaratılışın anlatıldığını söylemektedir. Akli olarak da, insanın yaratılışının toplumun bilgisinde olmayan nesnelere ile açıklanması, ilk olarak bu nesnelere açıklanmasını gerektireceğinden tutarlı bir yöntem değildir. Çünkü bilinmeyenler aracılığıyla anlatılan bir ilke, açıklık kazanmaz. İnsanın yaratılışının nutfeden olduğuna dair anlatımlar,⁸ vahyin ilk muhataplarının bilgileri ile uzlaşmaktadır. Arap dilcilerine göre nutfe; erkeğin üreme suyuna verilen bir isimdir⁹ ki, bu kelime asıl olarak “az su veya kovanın altında kalan az su”¹⁰ anlamına gelmektedir. İnsanın karışık bir nutfeden/*nutfeti'n-emşac* yaratılmış olması,¹¹ erkeğin suyu ile kadının suyunun karışımına gönderme yaptığı¹² şeklinde yorumlar olmasına rağmen, karışımın nutfenin sıfatı olarak kullanılması bu yoruma imkan vermemektedir. Bu nitelik, nutfenin su anlamına da gelmesinden ötürü, onu saf sudan ayırır. Bununla birlikte, ayetin devamında imtihan edilmek için insana işitme ve görme niteliklerinin verildiğine gönderme yapılması, nutfenin insanın temel niteliklerini taşıdığına işaret ettiği şeklinde de yorumlanabilir. Nutfe ise, “*meni*”den bir parçadır.¹³

İnsanın varlıksal değişim evrelerini anlatan bir başka ayette, insanın topraktan yaratıldığı, bu yaratılmadan sonra nutfe, alaka ve mudğaya çevrildiği

7 Meâric 70/39.

8 Nahl 16/4; Kehf 18/37; Hacc 22/5; Müminun 23/13-14; Fâtır 35/11.

9 Taberi, Muhammed b. Cerir, (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), *Câmiu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, XVIII, 23.

10 İbn Manzûr, *Lisân*, IX, 335; Zebîdî'ye göre ister az veya isterse çok olsun saf suya denilmektedir. Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, XXIV, 419.

11 İnsân 76/2; İbn Mes'ud'a göre, burada nutfe kanalları kastedilmiştir. Bkz. Zamaşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâik'i ğavâmidî't-tenzil ve uyûunu'l-ekâvil'i fi vucûhi't-te'vil*, Kahire 1986, IV, 666.

12 Dilciler bu ayette ifade edilen nutfenin karışık olarak nitelenmesine farklı anlamlar vermektedirler. Zebîdî'ye göre, kadının suyu, erkeğin suyu, kan ve alakanın karışımı kastedilmektedir. İbn Sikkî't'e göre, nutfenin çeşitli türlerin özelliklerini içermesi anlamındadır. Çünkü insan farklı tabiatlarda doğmaktadır. Ebû İshâk'a göre ise meni ve kanın karışması ve ardından da halden hale çevrilmesi anlamındadır. Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, VI, 215; İsfehânî'ye göre bununla nutfenin kan ile karışık olması anlatılmaktadır. İsfehânî, *Müfredât*, 711; Bazı yorumcular da nutfenin bu özelliğinin, onun toprak, hava, su, sıcaklık karışımı olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Bkz. Râzî, Fahrüddin, *Tefsiru'l-kebir*, Mısır tarihsiz, XXX, 236; Ateş, nutfenin üç çeşit olduğunu ve bunların da erkil nutfe (doğrusu eril), dişil nutfe ve *emşac* (dölleniş) nutfedir. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1995, X, 183.

13 Kıyâme 74/37.

açıklanmaktadır.¹⁴ Rahimlerde Tanrı'nın dilediği süre bekletilmesinden sonra çocuk olarak dünyaya gelmekte, kimi erken yaşlarda ölmekte ve kimi de ömrünün en güçsüz dönemlerine kadar yaşamaktadır.¹⁵ Bütün bu evrelerin Allah'ın fiili olarak anlatılması, insanın üremesi ve gelişimi hakkında Allah tarafından belirlenmiş *kanunların* olduğuna gönderme yapmaktadır. Genel olarak kainattaki mevcut düzen ve özel olarak da kainatın bir parçası olan insanın yaratılışı hakkında geçerli kanunlar dileme/meşiet kelimesi ile ifade edilmiştir ki, bunun anlamı kanunların Tanrı'nın iradesi ile var olduğudur. Bu dileme ile oluşan kanunlar *kitâb*¹⁶ olarak da isimlendirilmektedir ki, bunun anlamı da bu kanunların önceden belirlendiği ve değişmez olduklarıdır. Kur'an'da defalarca vurgu yapılan kainattaki düzen, işte bu kanunların işlemesinden kaynaklanmaktadır.

İnsanın yaratılışı, Kur'an'da, yaratılış evrelerinin açıklanması veya doğru-
dan doğruya bir evredeki yaratılışı ile açıklanmaktadır. Yaratılış evrelerinin
açıklandığı ayetlerde *nutfe*, *alaka*, *mudğâ*, kemiklerin yaratılması ve kemik-
lere et giydirilmesi¹⁷ evrelerine işaret edilmektedir. Doğrudan doğruya bir ev-
redeki yaratılışa gönderme yapılarak da insanın *sudan*,¹⁸ *meniden*,¹⁹ *nutfe-*
den,²⁰ *alakadan*²¹ yaratıldığı açıklanmaktadır. İnsanın yaratılışının atılan bir
sudan olduğu anlatıldıktan sonra, suyun erkeğin bel kemiği ile kaburga ke-
mikleri arasından çıktığı ifade edilmiştir.²² Bu veriler, Kur'an'ın anlatımların-
da erkeğin üreme suyunun *su*, üreme suyunun tümü olarak *meni*, meninin
bir parçası olarak *nutfeden*, nutfenin de dişinin rahminde *alaka* ve *mudğâya*
dönüşmesiyle yaratıldığını anlattığı açığa çıkmaktadır. Bu anlatımlarda ilk
muhatapların bilgisinde olan dişinin üreme suyundan bahsedilmediği gibi,
onların bilgisi dışında olan bir yaratılıştan da bahsedilmemektedir. Bunun
nedeninin, Kur'an'ın ilk muhataplarının erkek egemen bir toplumsal yapıya

14 Hacc 22/5

15 Hacc 22/5.

16 Fâtır 35/11.

17 Hacc 22/5; Mü'minin 12-14; Kıyâme 36-39; Mümin 40/67.

18 Secde 32/8; Murselat 77/20; Nutfe, "atılan su" olarak da Târk suresinde nitelenmiştir. (Târk, 86/6); Meninin su olarak isimlendirilmesi, Arap diline göre akıcı her şeye su isminin verilme-
sinden kaynaklanmaktadır.

19 Meni kelimesi Kur'an'da geçmektedir. Bkz. Kıyâme 75/37; Necm 53/45-46; Vâkıa 56/58-59;

20 Nahş 16/24; Yâsin 36/77; Abese 80/19.

21 Alak 96/2.

22 "İnsan neden yaratıldığına bir baksın. O, atılan bir sudan yaratıldı. Bu su da sırt ile göğüs ka-
fesi arasından çıkar" (Târk, 86/5-7) ayetinde yer alan *sulb* ve *teârib* kelimeleri hakkında mü-
fessirler farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bazılarına göre *teârib*, kadınların gerdanlıkları tak-
tıkları yer veya kadınların iki göğsünün arasındadır. Taberi, *teâribin* gerdanlık takılan yer anlamı-
na geldiğini ileri sürmekte bu görüşü bu kelimenin şiiirdeki kullanımlarıyla desteklemektedir.
Taberi, *Câmiu'l-beyân*, XXIV, 356.

sahip olması veya erkek üreme suyu hakkındaki ilk muhatapların bilgisinin daha belirgin olması olabilir.

Kur'an'ın, insanın yaratılışı ve üremesine ait anlatımlarının amacı, yaratılış ve üremenin gerçek neliğini açıklamak değil, insanların bu konudaki bilgilerinden hareketle çeşitli ilkelerin açıklanmasıdır. Bu ilkeler de, insana varlık veren Allah'a karşı nankörlük etmemek ve insanı ilk olarak dünyada yaratan Allah'ın onu ikinci olarak da ahirette yaratacağıdır.²³ İnsanın yaratılışına ait bu anlatımların öncesinde ve sonrasında bu ilkelere vurgu yapılması, anlatımın amacını da ortaya koymaktadır. Eğer Kur'an, onların bilgilerinin ötesinde bazı gerçeklikleri açıklamış olsaydı, bu durumda onlar bu gerçeklikleri kavramada zorlanacak, bu gerçeklikler aracılığıyla açıklanan nihai ilkeler açıklanmamış olacaktı. Dolayısıyla insanın yaratılışı ve üremesine ait bu anlatımlar, amaç değil araçtır. Amacın açıklığa kavuşması ve gerçekleşmesi, aracın muhataplar tarafından açık olarak bilinmesine bağlıdır. Bu durum, Kur'an'ın gök cisimleri hakkındaki anlatımlarında da açıkça ortaya çıkmaktadır. Gök cisimlerinden Kur'an'da ismi geçenler güneş, ay ve yıldızlar gibi insanların fayda gördüğü cisimlerdir. Bu cisimler de, örneğin güneşin ısı ve ışık kaynağı oluşu,²⁴ ayın ışığı yansıttığı ve insanların onun görünen biçimleriyle zamanları belirlediği,²⁵ bu gezegenlerin Allah'ın belirlediği yörüngelerde hareket ettiği,²⁶ dünyadaki düzenin bozulmasının da bu gök cisimlerinin işlevlerini yitirecekleri²⁷ insanlarla ilgili oluş yönleri itibarıyla açıklanmaktadır. Hatta, Hz. Muhammed'den hilaller hakkında bilgi isteyenlere karşı, hilallerin mahiyetleri açıklanmamış, insanlarla ilgili olan yönleri itibarıyla onlar hakkında bilgi verilmiştir ki bu bilgi de insanlar ve hacc için belirlenmiş vakitler olduğudur.²⁸ Bütün bu anlatımlarda Allah'ın bu gök cisimlerinin yaratıcısı olduğu ve onları belirli bir düzene göre yarattığı vurgulanmaktadır.

Kur'an'ın, gök cisimleri hakkında verdiği bilgilerin asıl amacının bu cisimlerin gerçek mahiyetlerini anlatmak olmadığına dair görüşü, şu örnekle daha etkili bir biçimde anlatmak mümkündür. Kur'an'da gök taşlarının ve meteorların oluşumu ilk muhataplarının bilgileri dikkate alınarak yapılmıştır. Bu anlatımlarda gökte yıldızlar yaratıldığı, göğün kovulmuş her şeytanın şerrin-

23 Kehf 18/37; Murselat 77/1-44; Târik, 86/7-9.

24 Yunus 10/5.

25 Yunus 10/5; Dinsel ritüellerden birisi olan namazın zamanı güneşin hareketlerine göre düzenlenmiştir. (İsrâ 17/78; Tâhâ 20/130; Kâf 50/39); Günler, ayların başlangıç ve bitişi, yıllar güneşin ve ayın görünen ve bilinen hareketlerine göre biçimlendirilmiştir.

26 Ra'd 13/2; İbrâhim 14/33; Lukmân 30/29; Fâtır 35/13; Yâsin 36/40; Zümer 39/5; Rahmân 55/5. vd.

27 Kiyâme 75/6-9; Tekvîr 81/1-8.

28 Bakara 2/189.

den korunduğu, gökten bilgi çalmak isteyenlerin apaçık bir alev/şihâb ile kovulduğu bilgisi yer almaktadır.²⁹ Diğer bir anlatımda ise gökyüzünün korunmuş bir tavan olarak biçimlendiği ifade edilmektedir.³⁰ Bu anlatımları hakkında yorumcular, şeytanların gökten bilgi çalmak istediklerinde meteorlar ile taşlandıklarını söylemektedirler. Gökbilim, gelişkin gözlem araçlarının aracılığıyla gök cisimlerinin yapı ve hareketlerinin dayandığı kanunları incelemekte ve bize bilgi vermektedir. Bu bilgiler, göktaşlarının atmosfere girdiğinde sürtünmeden dolayı tutuştuğu ve gözle görülen ateş huzmesinin sürtünmeden dolayı tutuşan bu cisimlere ait olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde atmosfer, dünyaya dışarıdan gelen zararlı güneş ışınlarını süzen tabakalara sahiptir. Göğün dünyayı zararlı maddelerden koruduğu, yörüngesi dışına çıkan ve dünyaya çarpacak olan cisimleri yok ettiği doğrudur. Şeytan kelimesinin Kur'an'da, kötü eylemleri insana telkin eden insanlara da mecazi olarak işaret ettiği dikkate alınınca, bu anlatımlarda şeytan kelimesinin bu zararlı cisimler için de kullanılmış olması muhtemeldir. Bunlar günümüzde ulaşılan bilgiler olduğundan, Kur'an bunları açıklamamış ve ilk muhataplarının metafizik varlıkların gökten bilgi çaldıklarının yadsınması olarak onların ateşle kovulmaları şeklinde açıklanmıştır.³¹

Günümüzde ortaya çıkan bilimsel tefsir yönteminin tutarsızlığı Kur'an'ın insanın yaratılışını anlatan ayetlerin yorumunda açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Teknik görüntüleme araçları sayesinde embriyonun gelişimini ve hareketlerini açık ve net olarak bilme imkanımız gelişmiştir. Buna paralel olarak, toplumu oluşturan bireylerin embriyonun gelişimi hakkındaki bilgisi de artmıştır. Bu artış, örgün eğitim sisteminin gelişmesi sonucunda, bireylerin insanın ve diğer canlıların üremesine ait bilgilerini de geliştirmiştir. İnsanın yaratılışına ait bu bilgileri yukarıda söz konusu ettiğimiz, Allah'a şükretmenin gerekliliği ve yaratılış kanunlarını var eden bir yaratıcının ahirette de insanı yaratacağı amaçları doğrultusunda kullanılması mümkündür ve hatta kaçınılmazdır. Burada izlenen yanlış ve tutarsız yöntem, insanın üreme hakkında güncel olarak elde ettiği teknik bilgileri Kur'an'a götürmek ve onu bir bilim kitabı olarak kabul etmektir. Bilimsel tefsir yöntemi asıl olarak, Kur'an'a mucizevi bakışın bilimsel alandaki yansımasıdır. Kur'an'da duyuşal mucize görme isteğiyle hareket edenler, onun harf ve kelimelerinde icaz orta-

29 Hicr 15/16-18; Saffât 37/10; Cin 72/8-9.

30 Enbiyâ 21/32.

31 Kur'an'da ve diğer kutsal kitaplarda gök cisimlerin zikredilmesindeki asıl amacın, bunların gerçek mahiyetlerini belirtmek olmadığı ve Yaratıcının varlığına ve kudretine delil olmaları olduğu anlayışı, Abdullatif Harputi'nin de bakış açıdır. Bkz. Harputi, Abdullatif, "Din ve Astronomi", (Bekir Toplaoğlu, *Kelam İlmi*) İstanbul 1981, 297.

ya koymak isterken, bilimsel verileri elde etme imkanında olanlar da onda bilimsel mucize ortaya koyma arzusundadırlar.³²

2. İnsanın Özellikleri

Bir varlık kategorisi olarak insan, diğer varlık kategorilerinde olduğu gibi yapısına uygun özellikleri bünyesine taşır. Kur'an'ın, “*insanı en güzel bir biçimde yarattık*”³³ belirlemesi, insan organizmasının işlevselliği açısındandır. Yorumcular “güzel biçim”i yaratılış güzelliği, biçimsel güzellik, insanın gençlik yılları vs. olarak yorumlamaktadırlar.³⁴ Bu ifadeyle devamındaki ifadelerin bağlam bütünlüğünü sağlayarak tutarlı bir tarzda açıklamak için, “aşağuların aşağısı”na çevrilme olgusunu da ağırlıklı olarak, ömrünün en güçsüz zamanları şeklinde yorumlamışlardır. Bununla birlikte insanın varlıkta gözlemlediği düzen ve güzellik “*o, her şeyin yaratılışını güzel yarattı*”³⁵ ayetinde bütün varlıkların yaratılışının yaratılış amacına göre düzenlendiği ve aslında, her varlıkta bir düzenin olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle de varlıkta düzensizlik yoktur. Kur'an'da bazı varlıkların biçimlerinin veya seslerinin kötülenmesi, asıl itibarıyla varlığın kendisindeki özelliklerinden değil, insanın algılama biçimi olarak kötü olmasındandır. Örneğin, insanların konuşurken seslerini alçaltmalarını isteyen bir ayette, bağıra çağıra konuşma biçimi, eşek sesine benzetilmektedir.³⁶ İnsan, taşıma aracı bir varlık olarak eşekten faydalansa da, onun sesini rahatsız edici olarak algılamaktadırlar. Bununla birlikte diğer canlılar arasında da ses, bir iletişim aracı olduğundan, kendi türüne göre kötü değildir. Bu durumda ayetin anlamı, Akkâd'ın işaret ettiği gibi, insanın, en güzel biçime yükselme veya aşağıların aşağına inme gibi iki zıt olguyu elde etme potansiyeline sahip olmasıdır.³⁷

32 Bu yöntem, ilahiyat alanının Kur'an'ın anlam ve yorumu ile ilgili olan tefsir alanındaki uzmanların yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır. Müfessirler, kelimelerin ve ayetlerin anlamları üzerinde yoğunlaştıkça, ona parçacı yaklaşmakta ve genel hedeflerinden uzaklaşmaktadırlar. Alaka kelimesinin anlamını inceleyen müfessirler, bu kelimenin “döllenmiş yumurta” veya döllenmiş yumurtanın rahme asılması anlamına geldiğinde ısrar etmektedirler. Fakat müfessirler bu yorumu yaparken, Kur'an ayetlerini çağdaş bilimsel veriler ışığında yorumlama amacını önelemekte ve yukarıda söz konusu ettiğimiz amaçları ötelemektedirler. Bu yöntemi uygulayan çağdaş müfessirler için bkz. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 10/183-232; Yakıt, İsmail, *Kur'an'ı Anlamak*, İstanbul 2003, 35-42.

33 Tin 95/4

34 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/507.

35 Secde 32/7.

36 Lukmân 31/19.

37 Akkâd, Abbâs Mahmûd, *el-insân fi'l-Kur'an*, Kahire trs., 14. Akkâd'ın bu eserinin ismi “Kur'an'da İnsan olmasına rağmen, Kur'an'ın anlatımlarındaki insan incelenmemekte, daha çok batı felsefesinin insan anlayışı eleştirilmektedir. İnsanın Kur'an merkezli bir anlatımını Muhammed Behiy'in eserinde bulmak mümkündür. Bkz. Behiy, Muhammed, *Min mefâhimi'l-Kurân*, Kahire trs.

a. Düşünen varlık: Kur'an'ın tanımlamalarındaki düşünen varlık olarak insan, filozofların insan tanımında yer alan düşünen hayvan tanımlamasından farklılık arz etmektedir. Filozoflar açısından insan, "düşünen hayvandır".³⁸ Bu tanım, mantık ilmine göre tanımın bir şeyin mahiyetini bildirmesi ve cins ve fasıldan oluşmasından kaynaklanmaktadır.³⁹ Hatta İbn Sinâ'ya göre insanın akletmesi yani düşünmesi, onun var olan bir zat olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰ Kur'an'ın amacı kelime ve kavramları tanımlamak olmadığından, insan kavramının anlamsal evrenini belirlemek ve onu tanımlamak vahiy içerisinde yer almaz. İnsan, kendisi tarafından bilinen ve aynı zamanda başkasından ayrı olarak varlığı kabul edilen bir varlıktır. Bu açıdan bakılınca o, tanıma ve başkasından ayrılan niteliklerinin belirlenmesine ihtiyaç duymaz.

Kur'an açısından düşünme, soyut faraziyeler üretmek değil, somut olarak varlığı sorgulama ve çözümlemedir. Bu açıdan düşünme bir varlık ve olay hakkında gerçekleşir ve varlığın neliği ve nedeni hakkında yargılara ulaşılır. Bu yargı, nitelik (keyfiyet), nicelik (kemiyyet), nelik (mahiyet), nedenlik (maddî illet) ve niçinlik (ğâî illet) sorgulamaları ile gerçekleşir. Fakat bu sorgulama, belirli teknik araçların kullanılmasının ötesinde, kişinin kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Vahyin bu yapısı, hedef kitlesinin bütün insanlar olması ile ilişkilidir. Nasıllığın sorgulanması bazı nesnelere ilişkili olarak anlatılır ki, bu nesnelere de insanın kendisinden ve dış dünyadan seçilmiştir. İnsanın, yakın ve uzak çevresindeki nesnelere yaratılışının ve yapısının nasıllığını düşünmesi onu gerçek bilgiye götüreceğinden, "*Deveyi düşünmezler mi nasıl yaratılmış. Ve göğü, nasıl yükseltilmiş. Ve dağları, nasıl dikilmiş. Ve yeri, nasıl yayılmış*"⁴¹ ayetlerinde buna dikkat çekilmiştir. Düşünme fiilinin niceliklerin sorgulanması bağlamında kullanımı, "*Yeryüzünü düşünmezler mi? Orada her türden nice güzel ve yararlı bitkiler bitirdik*"⁴² ayetinde mevcuttur. Neliğin sorgulanması, varlığın ne olduğunu ve varlık yapısında geçerli olan kanunları kavramamızı sağlar. "*De ki: "Göklerde ve yerde neler var, bir düşünsenize"*"⁴³ ayetinde, göklerde ve yerde geçerli Tanrı tarafından yaratılmış kanunları kavramamız istenmektedir. İnsan nedenliğin sorgulanması ile varlı-

38 Cürçânî, *Ta'rifât*, 38.

39 İbn Sinâ, Ali, *el-İşarât ve't-tenbihât*, (tahk.: Süleyman Dünya), Mısır trs, 1/249-250.

40 İbn Sinâ, age., 3/275.

41 Ğâşiye 86/17-20; Bu ayette dış dünyadan *deve* nesnesinin seçilmesi, Kur'an'ın ilk muhataplarının *deve* ile ilişkileri ve bilgileridir. Her ne kadar bu ayette *deve* örneği seçilmişse de, vahyin anlatıldığı toplumsal yapının bilgisine göre farklı hayvanların yaratılışlarının incelenmesi istenmektedir.

42 Şuara 26/7.

43 Yunûs 10/101.

ğın yaratılış maddesini kavrayacaktır. Bu bağlamda, “*Öyleyse insan neden yaratıldığını bir düşünsün*”⁴⁴ ayetinde, bizzat insanın kendi yaratılış maddesi üzerinde düşünmesi istenmektedir. Niçinlik sorgulaması ise, varlığın yaratılış gayesi hakkında bizi bir yargıya ulaştıracaktır. Allah, insanın yaratılış nedeninin, onun kulluk etmesi ve amelleri bakımından sınanması olduğunu açıklamaktadır.⁴⁵ Bu belirlemeler bizi, insanın kendisi ve diğer varlıkların yaratılış amaçlarına ilişkin sorgulamalarda bulunmanın imkanına işaret etmektedir.

İnsanın gerçek bilgiye ulaşması, onun sorgulamaları ve düşüncesi sonucunda oluşacağından, düşünmeyi engelleyen iç ve dış engellerin ortadan kaldırılması da Kur'an'ın hedefleri arasında yer alır. Düşünmeyi engelleyen bir iç neden mevcut değilken ve insan düşünme organıyla donatılmışken, gerçeği kavramak istemeyen inkarcılar, “*zihinlerimiz örtülüdür*” dediler. Hayır, ama inkârlarından dolayı Allâh onları lanetlemiştir, artık çok az inanırlar”⁴⁶ ayetinde ifade edildiği şekilde inkarcılıklarını bir iç nedene bağlamak istemektedirler. Fakat bu neden, yaratılış özellikleri itibarıyla her insana zihinsel yeterliliğin verildiği gerçeği ile reddedilmektedir. Nitekim ahiretteki sorgulamalar sırasında insanın bu tür gerekçelere sığınacağı ifade edilmiş, yaratılış nitelikleri itibarıyla bunun geçerli olmadığı ve bunun farkında olmamak da bir neden olarak kabul edilmemiştir.⁴⁷ Bu anlatımda ifade edilen diğer bir gerçek, zihinlerin örtülmesinin insanın kendi fiillerinin sonucu olduğudur. Bu mecazi anlatımlar diğer organların fiillerini gerçekleştirmesinin engellenmesi bağlamında da kullanılmaktadır. Bu bağlamda Allah'ın inkarcıların kalplerini ve kulaklarını mühürlediği, gözlerine perdeler örttüğü anlatımları da bu anlamı desteklemektedir. Fazlur Rahman'ın ifadesiyle,

“Kur'an, Allah'ın keyfi olarak insanların kalplerini mühürlediğini ileri sürmez... Kalplerin mühürlenmesi hususunda, ayetlerin arkasındaki ilkelerin psikolojik bir kural olduğu ileri sürülebilir. Buna göre şayet bir kimse iyi yada kötü bir amel işlerse, bu tür davranışı tekrar işleme ihtimali artarken, onun tersi olan davranışı işleme ihtimali ona orantılı olarak azalır.”⁴⁸

44 Tânk 86/5.

45 Zâriyât 51/56; Hüd 11/7 vd.

46 Bakara 2/88; *Kalp* kelimesi Kur'an'da insanın düşünme organını için kullanıldığından, zihin olarak tercüme edilmiştir. *Ğilaf* kelimesi ise bir şeyi gizleyen nesne ve örtü anlamına geldiğinden, zihinlerin örtülmesi, düşünme eyleminin oluşumunu engelleyen mecazi bir zihin örtüsünü ima etmektedir. Bu anlamda *ğışâ*, *ekinne*, *ağtiya* kelimeleri de kullanılmaktadır.

47 Misak ayetinde (A'râf 7/143-144) bu durum ifade edilmiştir. Bu ayetin geniş bir yorumu için bkz. Yar, Erkan, *İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara 200, 67-68.

48 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (çevr.: Alpaslan Açıkgeç), Ankara 1999, 53-54.

Düşünmeyi ve sorgulamayı engelleyen dış faktörler ise siyasal, dinsel, sosyal vs. yapılardır. Bu yapıların tarihsel süreçte ve günümüzdeki engelleyici tavırlarının irdelenmesi bir yana, düşünceyi engelleyici düzenlemelerden uzak durmaları kaçınılmazdır. Siyasal yapıların toplum üzerindeki baskıları, kişilerin kendi kararlarını kendi iradelerine uygun olarak vermelerini engellemektedir. Kur'an'da siyasal otoritenin temsilcisi olarak anlatılan Firavun'un uygulamaları, baskıcı ve otokrat bir yönetim biçiminin olumsuzlanması olarak algılanabilir. Firavun'un halkına "*ben sizin yüce rabbinizim*"⁴⁹ ve sihirbazların iman etmelerinden sonra "*Ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha!*"⁵⁰ demesi, onun yönettiği toplum üzerindeki baskısına işaret etmektedir. Dinsel yapılar, doğası itibarıyla karizmatik kişilerin etrafında oluştuğundan, bu kişiler kendi otoritelerinin geçerliliğine ilişkin dinsel deliller ortaya koymakta ve bağlılarının dinsel düşüncelerini kendileri şekillendirmektedirler. Bu nedenle dinsel otoritelere mutlak teslimiyet gösterme davranışı, "*Allah'ı bırakıp, ha-hamlarını, rahiplerini rab edindiler*"⁵¹ ayetinde yerilmektedir. Bu ifadede bazı otoritelerin isimlerinin zikredilmesi, sadece bu otoritelere karşı yapılan eylemi yermeyi kapsamamakta, genel olarak aynı davranış biçimlerinin ortaya çıktığı bütün dinsel otoriteleri kapsamaktadır. Kişilerin, kendi düşünce ve eylemlerinin önündeki bir diğer engel ise sosyal ilişkiler yapılanmasında ortaya çıkmaktadır. Kur'an'da kullanılan "*mele*" kelimesi, "bir görüşte birleşmiş ve insanların gözlerini bir bakış açısı ve görüş ile dolduran kişilere"⁵² işaret etmekte ve bir sosyal yapıya gönderme yapmaktadır. Toplumunu düşünsel olarak yönlendiren bu yapı, aynı zamanda siyasal otorite ile de ilişkilidir.⁵³ Toplumlara gönderilen elçilere karşı ilk direniş de bu kesimden gelmektedir.⁵⁴ Bu direnişin nedeni, bu otoritelerin çeşitli mekanizmalar yoluyla elde ettikleri otoritenin, elçilerin mesajlarıyla geçersiz kılınmış olmasıdır.

b. Kişilikli Varlık: İnsanın bir özelliği olarak kişiliği önemsememiz, bu konuyu vahyin temel hedefleri arasında görmemizden kaynaklanmaktadır. Kişilik, "bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış ilişki biçimidir."⁵⁵ Bu tanımda yer alan, kişiliğin diğer kişiler-

49 Nâziât 79/24.

50 A'râf 7/123.

51 Tevbe 9/31.

52 İsfehâni, *Müfredât*, 719.

53 Bu ilişki Kasas 28/38 ayetinde yer almaktadır.

54 Elçilerin vahyi tebliğlerine karşı ilk tepki, toplumun ileri gelenlerinden (mele) ortaya çıkmaktadır. Kur'an'ın bütün elçiler hakkındaki anlatımlarında bu kesimin direnişine vurgu yapılmıştır. Bkz. A'râf 7/60, 66, 75; Hüd 11/27, 38; Neml 27/29, 32 vd.

55 Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul 1996, 404; Kişilik teorileri üzerine bir kitap yazan Salvatore R. Maddi de kişilik tanımında, insanların psikolojik davranışlarında (düşünme,

den ayırt edici olduğu ve aynı zamanda da tutarlı ve yapılaşmış olduğudur. Dolayısıyla kişilik, ancak bireyin kendi özgün iradesiyle kendisini düşünce, duygu ve eylem alanında inşa etmesi süreçleriyle ortaya çıkar.

Tanrı'ya imanın ve ibadetin aracısız ve özgür iradeye dayalı oluşu ve aynı zamanda onun aşkın oluşu, insanın kişiliğini yok etmediği aksine geliştirdiği söylenebilir. Hatta, vahyin en temel amacı iman ve ibadeti aracısız hale getirmektir, yani insanın, aşkın ve mutlak olan Tanrı'ya doğrudan yönelmesini sağlamaktır. Nitekim, cahiliye döneminin iman ve ibadet algılamalarında Tanrı'ya ancak başka varlıklar aracılığıyla ulaşılabileceği inancı yer aldığından, bu aracılık, dış dünyadan seçtikleri veya sembolik referanslar yükleyerek kendi ürettikleri veya yeryüzünde bulunan belirli şekillerdeki nesnelere gerçekleştirilmekteydi. Bu nesnelere, kendi doğası itibarıyla bir yaratıcının ve ilahın özelliklerini taşımadıkları halde, pagan davranışları benimseyenlere bu nitelikleri atfetmekteydiler. Kur'an'ın, putların kişilerin kendi isimlendirmeleri⁵⁶ olduğu vurgusu, işte bu gerçeği ifade etmektedir. Başlangıcı ve sonu olan yani yaratılmış bir varlığa ibadet etmek veya onun aracılığıyla Tanrı'ya yönelmek, bu varlıkların varlık olmaları itibarıyla insan ile aynı varlık düzleminde yer almaları anlamına gelmektedir.

Tarihsel süreçte çeşitli dönemlerde var olan kölelik sisteminin, insanın kişiliğinin ortaya çıkmasını engellediği bir gerçektir. Kur'an'ın genel amaçları dikkate alındığında, bu sistemi yadsıdığı kabul edilmelidir. Bazı yasakların çiğnenmesinden sonra kefarete olarak kölelerin özgürlüğe kavuşturulması emri,⁵⁷ Allah'ın, insanın özgürlüğünü istediği anlamına gelebilir. Fakat Kur'an'da köleliği yasaklayıcı bir emrin yer almamasının olgusal bir değeri vardır. Vahyin indiği dönemde geçerli savaş yöntemleri, savaşlarda ganimet elde etmek üzere oluşturulmuştur. Bunun nedeni, devletlerin kendilerini korumak veya yayılmacı politikalarını gerçekleştirmek için devamlı ordu bulunduramamaları, ihtiyaca göre halktan ordu oluşturmalarıdır. Halkın orduya katılımlarında teşvik edici nedenlerden birinin de ganimet elde etmek olduğunda

duygu ve eylem) ortaya çıkan farklılıklar ve birlikteliklerin tanımladığı eğilim ve karakter yapıları olduğuna, bunların zaman içerisinde devamlılık arz ettiğine, bunların kolaylık değil de zamanın biyolojik ve sosyal baskıları sonucunda ancak anlaşılabilirliğine dikkat çekmektedir. Bkz. Maddi, Salvatore R., *Personality Theories*, California 1989, 8.

56 Yusu'f 12/40.

57 Yasaklanmış bazı eylemlerin işlenmesi durumunda bu eylemin kefareti olarak köle azat edilmesi emredilmektedir. Öldürme kastı olmaksızın hata ile inançlı bir kimseyi öldürmenin cezası, kölesi olan bir kimse için köle azat etmektir. (Nisâ 4/92) Bilerek yapılan yeminlerin cezaları arasında da köle azat etmek vardır. (Mâide 5/89) Eşlerine zihar yapılarak ayrılıp sonra da söylediklerinden dönecek olanlar, eşlerine dokunmadan önce bir köle azat etmelidirler. (Mücâdele 58/3).

şüphe yoktur. Bu uygulama bizzat Hz. Muhammed döneminde yapılan savaşlarda da geçerli olduğundan, ganimet elde etme arzusu savaşlarda yenilgiye neden olduğu gibi, ganimetlerin paylaşılması sırasında sorunlar yaşanmıştır. Kur'an'ın, insanın köleleştirilmesinden yana olması düşünülemez. Kölelik, insanın yaratılış niteliklerine aykırılık arz ettiği gibi, dinsel ritüelleri gerçekleştirmenin önünde de engel oluşturmaktadır.

Dinsel ritüellerin temel hedefi, insanın kişiliğini geliştirmektir. Bu hedef, ibadetlerin amaçları olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, hiçbir bireysel ve toplumsal yararı olmayan bir ibadet de mevcut değildir. Temel ibadetler arasında yer alan namaz, oruç, zekat ve haccın, birey ve toplum için yararları olmasından ötürü bu ibadetler gerekli görülmüştür. Örneğin, namaz ibadetinin gayesi insanın kimlik ve kişiliğini geliştirmektir. Namaz, insanın saygı olarak ortaya çıkardığı fiziksel hareketlerin, insan yerine aşkın olan Tanrı'ya yönelmesidir. Toplumun bir ferdi olarak insan, toplumsal yapılanmalar içerisinde otorite olarak kabul edilen (dinsel, siyasal, ekonomik) kişilerin karşısında, otoritenin önceden belirlenmiş yapılanmasına ve gereklerine uygun olarak ellerini bağlayarak ayakta durmakta (*kıyam*), eğilmekte (*rukû*), yere kapanmakta (*secde*) veya diz çökmektedir (*kuud*). İnsanın kendisiyle aynı varlık düzleminde olan diğer insanlara karşı gösterdiği bu saygı biçimlerinin toplu bir ifadesi olarak, insan bu fiziksel hareketleri farklı varlık düzlemindeki Tanrı'ya yönlendirmektedir. Tanrı'ya dönük olarak yapılan bu eylemler insanın kimliğini ve kişiliğini geliştirmekte iken, insana dönük yapılan bu eylemler, insanın kimliğini ve kişiliğini yok etmekte ve insanı köleleştirmektedir.

c. Sorumlu Varlık: Müslüman kelimacılar insanın sorumluluğunu belirlerken, konuyu Allah ile ilişkilendirdiler ve insanın fiillerinden sorumlu olduğu ilkesi Kur'an'da açık iken onu tartışmalı bir konuma getirdiler. Kelamcıların tartışmalarında gücün fiile göre önceliği veya birlikteliği gibi güç-fiil ilişkisi, insan fiilin yaratıcısının kim olduğu gibi fiilin nedeni gibi konular ortaya çıkmaktadır. Güç-fiil ilişkisi kader konusundaki felsefi tartışmalardan sonra ortaya çıktığı gibi, Kur'an açısından, insanın fiillerini kendisinin işlediği kabul edilmekte ve tartışılmamaktadır. Teolojik alandaki insan fiillerine ilişkin tartışma, vahyin kendi içerisindeki bir tartışma olarak algılanmış ve kelamcılarının kendi düşüncelerine vahiyden deliller bulma arzuları da bu tartışmayı vahiy alanına çekmiştir.

İnsanın sorumlu varlık oluşu, onun yaratılış özelliklerinde ortaya çıkmaktadır. Sorumluluk, iradeli eylemleri gerektirdiğinden, ancak eylemlerini iradeli olarak yapan varlıklar sorumluluğu yüklenebilirler. Eylem konusunda karar vermek anlamında irade, eylemin neden ve sonuçlarını bilmeyi gerek-

tirir ki, bu da düşünceyi gerekli kılar. Düşünce ise, ancak düşünme organında gerçekleşir ve insan bu işlevleri yapabilecek gelişkin bir düşünme organına sahiptir. Kur'an'ın "emanet"⁵⁸ olarak tanımladığı bu görev, insanın yeryüzünde yaratılış amacı ile uyumluluk arz etmektedir. Kur'an'ın anlatımında emanetin yer, gök ve dağlara sunulması, onların da kabul etmemesi ve insanın kabul etmesi, bu cisimlerin yapılarının bu görev için uygun olmaması ve insanın yapısının uygun olmasındandır. Bu cisimler bu anlatımda sadece büyüklükleri ifade etmeleri bakımından kullanılmıştır. Bu durumda insan, organizma yapısı itibarıyla sorumluluk gerektiren bir görev üstlenmiştir. Fazlurrahman bu görevin, yeryüzünde ahlaka dayalı bir sosyal düzen kurma⁵⁹ olduğunu söylerken, bu görevin sadece bir kısmına işaret etmektedir.

İnsan fiillerinin iki alanda sonuçları ortaya çıkmaktadır ki, bunlar da dünya ve ahiretteki sonuçlardır. Kur'an'ın insan fiillerinin ahiretteki sonuçlarına daha çok vurgu yapması, dünyadaki sonuçlarını önemsemediği anlamına gelmemekte; fiillerin dünyaya ait sonuçlarının insan tarafından bilinebilmesine karşın ahirete ait sonuçlarının bilinmemesindedir. Bu bilgi, insanın bilgi kaynaklarıyla elde edemediği bilgiler arasında yer aldığından, vahiy tarafından insana bildirilmiştir. Ahiretin varlığı ve insanın dirilişe inancı, insanın yeryüzünde yaratılış görevine sınıksız bağlılığını geliştirmektedir. İşte bu nedenle, işlerin, "dünya işleri" ve "ahiret işleri" olarak ayrıştırılması, Kur'an açısından tutarlı değildir.

İnsanın fiillerinden sorumlu olduğu ilkesi, doğrudan doğruya vahyin kendi anlatımlarında yer aldığı gibi, diğer anlatımların ana teması olarak da işlenmektedir. Sorumluluğun doğrudan anlatımında, "*O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar*"⁶⁰ ve "*herkes kazandıklarına karşı bir rehindir*"⁶¹ ayetinde kişinin kendi fiillerinden yargılanacağı açıklanmaktadır, "*kim ki zerre miktarı iyilik yaparsa onu görür ve her kim de zerre miktarı kötülük yaparsa onu görür*"⁶² ayetinde yapılan iyi veya kötü her eylemin bir karşılığının olduğu bildirilmektedir. Bu anlatımlarda küçüklüğü ifade etmek için *zerre* kelimesinin kullanılması, bu kelimenin olgusal olarak küçüklüğü ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. İnsanın eylemlerinden sorgulanacağı ilkesi "*durdurun onları, çünkü hepsi sorguya çekilecekler*"⁶³ ayetinde, insanların dünyadaki sorgulama biçimleri ile de açıklanmaktadır. Allah'ın

58 Ahzâb 33/72.

59 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 51.

60 Enbiyâ 21/23.

61 Tûr 52/21.

62 Zilzâl 97/7-8.

63 Saffât 37/24.

meleklerle, onları, eşlerini ve tapındıkları putları toplamalarını, tutuklamalarını ve cehennem yoluna koymalarını⁶⁴ emretmektedir. Bu anlatımlarda suç ve cezanın bireyselliği de, “*Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz*”⁶⁵ ayetinde dile getirilmektedir.

Kur’an’ın önceki toplumlara ait anlatımlarının da belirli hedefleri vardır. Her şeyden önce Kur’an, tarihsel olayları zaman, mekan ve şahıs odaklı anlatmamakta, genel ilkeleri tarihsel olayların aracılığıyla anlatmaktadır. Bunkdaki amacı, tarihsel olayların yer ve zaman gösterilerek anlatımı yani tarih ilmi yapmak olmadığından, bu anlatımların nesnel gerçekliliğini sorgulamak amacı ötelemek anlamına gelmektedir. Tarih ilmi, kendi yöntemi ile olayları yer ve zaman göstererek açıklamakta, neden ve sonuçlarına işaret etmektedir. Vahiy ise, bireylerin ve toplumların sosyal ve ahlaki ilkelere uymaması sonucu çöküşlerini anlatmaktadır. Çünkü ister olumlu ve isterse olumsuz olsun değişimin faili bizzat insanın kendisi olup, Tanrı değildir. Tanrı tarafından konulan bu yasa, “*bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe, Allah onların durumunu değiştirmez*”⁶⁶ ayetinde ifade edilmiştir ve değişimin faili olarak insan gösterilmiştir. Vahiy ve onun tebliğcisi olarak elçiler, ancak bu değişimi olumlu yöne çevirmek için çaba sarf etmektedirler. Dolayısıyla toplumların gelişimi ve çöküşü, tanrısal müdahaleler ile olmamaktadır. Kur’an’ın geçmiş toplumlar hakkındaki anlatımlarında çöküşün ve yok oluşun tanrısal müdahaleler olarak gösterilmesi, toplumların gelişmesi ve çöküşüne ait yasaların Allah tarafından konulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

d. Psikolojik Varlık: Geleneksel psikoloji her ne kadar ruh anlamına *psyche* ve ilim anlamına gelen *logos* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş olsa da, modern psikoloji bir ruh ilmi değil insan davranışlarının ilmidir. Bu nedenle psikoloji, “davranışı ve davranışın altında yatan süreçleri bilimsel olarak inceleyen çalışma alanı”⁶⁷ olarak tanımlanmaktadır. Fakat Kur’an’ın insan davranışlarını konu edinmesi, davranışın bilimsel çözümlemesini yapmak, biyolojik temellerini ortaya koymak vs. psikoloji biliminin alanına müdahale etmek değildir. Kur’an’da anlatılan davranış biçimleri, genel olarak insanın kendisinde ve başkasında gözlemlediği kendi davranış biçimleridir.

İnsanın yaratılışında var olan psikolojik nitelikleri Kur’an’da yer almaktadır. Bu nitelikleri olumlu ve olumsuz olarak iki kategoride incelemek müm-

64 Saffât 37/21-24.

65 Bakara 2/134; Krş. Bakara 2/141.

66 Ra’d 13/11.

67 Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 35.

kündür. Kur'an'ın amacı insandaki davranış bozuklarını anlatmak ve onların düzeltilmesini sağlamak olduğundan, genel olarak olumsuz nitelikler konu edinilmiştir. Nitekim, “Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır”⁶⁸ ayetinde, güçsüzlük insanın yaratılış niteliği olarak belirtilmiştir. Bu ayetin öncesinde Allah'ın tövbeleri kabul etmesinin, insanın zayıf yaratılışından ötürü günahlara düşmesinden kaynaklandığı açıklanmaktadır. “O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür”⁶⁹ ayetinde, kendisi için yaratılan nimetleri görmezlikten gelerek Allah'a karşı haksızlık ve nankörlük yapan insan eleştirilmektedir. İnsan, Tanrı'nın kendisi için yarattığı nimetleri ve olanakları görmezlikten gelerek, bunları kendisine sağlayan yaratıcıyı inkar ettiği gibi, kendisine bir zarar geldiğinde zararın giderilmesi için Allah'a yalvarmakta, zarar kendisinden giderildiğinde de onu unutmaktadır.⁷⁰ İnsan, evreni kendi yaşamasına elverişli olarak düzenleyen ve onu yaratan Allah'a karşı nankörlük ettiği gibi, toplumsal barışın sağlanması için gerekli olan yoksullara maddi yardımda bulunma görevini yerine getirmemekte ve cimrilik etmektedir.⁷¹ İnsanın olumsuz niteliklerinin inkara dönüşmesi ise kendisini yeterli görmesindedir. “Sakın. Şüphesiz yok ki, insan elbette azar. Kendisini yeterli görünce”⁷² ayetinde bu nitelik açıklanmıştır. “İnsan, bazen kötülüğü tıpkı iyiliği istercesine ister. İnsan pek acelecidir”⁷³ ayetinde anlatıldığı gibi, insan acelecilik psikolojisi nedeniyle olayları neden ve sonuçları yönünden çözümlemeksizin karar verir. Aceleyle karar verme “Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır” ayetinde ifade edildiği gibi, onun hırslı bir varlık olarak yaratılmasından ortaya çıkmaktadır.⁷⁴ Bununla birlikte insan, “Andolsun, bu Kur'an'da insanlar için biz her örnekten çeşitli açıklamalarda bulunduk. İnsan, her şeyden çok tartışmacıdır”⁷⁵ ayetinde vurgulandığı gibi, gerçeği kavramadan düşmanlık beslemektedir.

İnsanın davranışlarının incelendiği “bahçe sahipleri” hakkındaki anlatımda, bu anlatımda yer alan kişilerin davranış çözümlmelerine yer verilmektedir. Bu anlatımda, sabah erkenden ekinlerini devşirmeyi kararlaştıran kişilerin hiçbir istisna yapmadan bunu yapacaklarına dair yeminleri, Allah'ın eki-

68 Nisâ 4/28; Ahzâb 33/66

69 İbrâhim 14/34; Hacc 22/66; Şûra 42/48

70 Yunûs 10/12; Hüd 11/9; İsrâ 17/67, 83; Zümer 39/8, 49. vd.

71 İsrâ 17/100

72 Alak 96/6-7

73 İsrâ 17/11; Enbiya 21/37

74 Meâric 70/19.

75 Kehf 18/54.

ni bir ateşle yok etmesi ve çorak bir araziye dönüştürmesi, bu kişilerin sabah tarlaya gittiklerinde ekinlerinin yakılmış olduğunu görmeleri ve kendi aralarında geçen konuşmalar konu edinilmektedir.⁷⁶ Bu anlatımın literal okunuşu, Allah'ın bazı insanlara ders vermek için, onların ekinlerini doğrudan müdahale ile yaktığıdır. Bu yorum biçimine göre bu anlatım tarihsel olarak gerçekleşmiş bir olayı bize haber vermektedir. Fakat bu anlatımın literal yorumuna odaklanmak ve tarihsel gerçekliği olan bir olay olarak kabul etmek, anlatımın ana temasını görmezlikten gelmek demektir. Çünkü bu anlatımda Allah'ın bu olayı yönlendirmesinden çok, olayın kahramanlarının konuşmaları öne çıkarılmaktadır. Bu konuşmalarda da bu kişilerin yoksulları ekinlerine yaklaştırmayacaklarına dair yeminleri ve ortancanın ekini devşirmeden önce Allah'ı tespih etmeleri gerektiği şeklindeki sözü, muhtaçları gözetmenin toplumsal bir sorumluluk olduğuna ve insanın yeryüzünde mutlak otorite olmadığına vurgu yapmaktadır. Bahçeyi o halde gördüklerinde şaşkınlıkları ve tarlalarının yerini şaşırılmış olabilecekleri şeklindeki görüşlerinin hemen ardından, davranışlarından ötürü mahrum bırakıldıkları şeklindeki yorumları ve Allah'a yönelmeleri, bu kişilerin pişmanlıklarının göstergesidir. Bütün bunlar gerçekte olayın nedenlerinin sorgulanmasıdır. Bu nedeni ortaya çıkarmak için kişilerin birbirini suçlamaları ve ortak neden olarak kendi inkarcı ve azgın davranışları kabul etmeleri, Tanrı'ya yönelik eylemlerini doğurmaktadır. İşte olayı yorumlayanlardan birisi olarak "ortanca" şeklinde söz edilmesi, yaşça ortanca olmayı değil, düşünce ve eylem olarak orta yolda olmayı tanımlamaktadır.

Kur'an'ın insan davranışlarını çözümlemesine ait anlatımlarının, ahiretteki yargılama hakkındaki anlatımlarında ortaya çıktığı da görülmektedir. Fakat ahiret, evrendeki mevcut düzenin bozulmasından sonra gerçekleşeceğinden, bu anlatımlar insanın dünyadaki davranış biçimlerine gönderme yapmaktadır. Diğer bir deyişle ahiretle ilgili anlatımlarda yer alan davranış biçimleri, gerçekte insanın dünyadaki davranış biçimleridir. Dünyadaki yaşamında suçlu bir insanın ortaya koyduğu savunma mekanizmaları, ahirette yargılama sırasında da gösterilmektedir. Suçun kesinlik kazanması, suçu ispatlayan delillerin açıklığı ile ilişkili olduğundan, kişinin eylemleri kendisine açık bir şekilde bildirilmektedir. Kişinin dünyadaki amelleri kendisine gösterildiğinde veya amelleri konusunda ikna olduğunda, artık suçu yadsımayacak ve kabullenecektir. Suçlu bir kimsenin geliştirdiği diğer bir davranış biçimi suçu başkalarına yansıtma diğer bir deyişle suçun nedenlerini diğer varlıklar veya kişiler olarak sunmak suretiyle kendi sorumluluğunu kabul etmektir. Kur'an'ın ahirete ait sorgulamaların anlatıldığı pasajlarda suçlulu-

rın savunma mekanizması olarak kendi yetkinliğinin farkında olmama veya öncekilerin saptırması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu gerekçelerin yetersizliği kişide bir davranış biçimi geliştirmektedir ki, bu da suçtan dolayı pişmanlık ve telafi isteğidir. Gerçekte ölüm gerçekleşmeden önce insanın işlemiş olduğu kötü bir fiilden ötürü pişmanlığı/tövbe Tanrı tarafından kabul edilmekte ve insanı ve toplumu kötülüklerden arındırmak için teşvik edilmektedir. Ahirette yargılama aşamasında pişmanlığın ve tekrar eylem alanına dönüşün kabul edilmemesi, yaratılış kanunları ve istihkak kanunlarına aykırılığı nedeniyledir.

e. Sosyal varlık: Kur'an'da, insanı birey olarak konu edinen anlatımlarından çok daha fazla, sosyal bir varlık olarak konu edinen anlatımlar mevcuttur. Birey, biçimleri çeşitli kültürel, dinsel vs. kabullerle belirlenmiş sosyal ilişkiler kurmaktadır. Bu nedenle, gerçekte Kur'an'ın anlatımlarına göre insanın bütün sorumluluklarının temelinde, sosyal ilişkilerinin düzenlenmesi mevcuttur. Dinsel ritüellerin amaçları arasında da, sosyal düzeni sağlamak olgusu mevcuttur. Namazın insanı kötülüklerden koruması gibi bir amaç,⁷⁷ sosyal düzenin sağlanmasında etkilidir. Zekatın amacı, yoksulları ve muhtaçları ekonomik olarak yeterli kılmaktır. Çünkü sosyal düzeni bozan hırsızlık, yankesicilik vs. pek çok kötülüğün nedenleri arasında ekonomik yetersizlikler yer almaktadır. Oruç ise, insanın Tanrı'nın rızasını kazanması için belirli eylemleri yerine getirmek olsa da, asıl amaçlardan birinin, insanın açlık çeken kişilerin durumlarını tecrübe etmesi olabilir.

Kur'an'ın sosyal yapıları tanımlamak için ulus/*şa'b*, aile/*aşiret*, kabile kelimelerinin kullanılması, bu sosyal yapıları onadığı veya biçimleri belirlenmiş diğer farklı yapılara izin vermediği anlamına gelmez. Bu kavramlar Kur'an'da olgusal değerinin ötesinde bir anlamda kullanılmamış ve onların işaret ettiği yapılar gerekli ve vazgeçilmez bir yapı olarak onanmamıştır. Örneğin, "*Ey insanlar! Sizi bir erkek ve dişiden yarattık. Uluslara ve illere ayırdık ki tanışasınız. Sizin en hayırlınız Allah'tan en çok sakınanınızdır*"⁷⁸ ayetinde, vahyin indiği dönemdeki sosyal yapılar dikkate alınarak, yaygın tanımlayıcı kimlikler kullanılmıştır. Arap toplumun sosyal yapısı ulus/*şa'b*, il/*kabile*, boy/*amâre*, batn, oymak/*fahz*, oba/*fasile* ve aile/*aşiret* şeklindeydi.⁷⁹ Bu yapılanmada en küçük birim olarak aileden başlayarak, ulus birimine kadar bir genişleme söz konusudur. Kur'an'ın bu anlatımda yer alan tanışma, uzak ve

77 Ankebüt 38/45.

78 Hucûrât 49/13.

79 Markizî, Takiyyuddin, *Kitâbu'n-niza' ve't-tehasum*, (tahk.: Hüseyin Mu'nis), Kahire 19988, 111-112.

yakın soyun zikredilmesi suretiyle kişinin kendisini tanımlaması veya başkalarının kişiyi tanımlaması olarak anlaşılabilir. Bu anlatımda asıl önemli tema, tanımlayıcı kimlik olmaktan öte bir anlam ifade etmeyen kimliklerin üstünlüğü iddiasının reddedilmesidir. Bu tanımlayıcı kimlikler, toplumlara göre değişiklik gösterdiği gibi, zaman ve mekana göre de değişiklik göstermektedir. Günümüzde, feodal yapıların yıkılışı ve devlet yapılanmalarının oluşumu, tanımlayıcı kimlik olarak vatandaşlığı kullanmayı gerektirmektedir.

Vahyin asıl amacı toplumu kötülüklerden arındırmak olunca, toplumsal denetim mekanizmalarının kurulması önerilmektedir. Nitekim, “*İçinizde hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır*”⁸⁰ ayetinde, özellikleri zikredilmese de bir gurubun toplumu kötülüklerden arındırmak ve iyilikleri yaygınlaştırmak görevini üstelenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, kötülüğü yaymak ve iyiliği engellemek, münafıkların niteliği olarak gösterilmiştir.⁸¹ Akıl, iyiliği ve kötülüğü bilme gücüne sahip olduğundan, yapılması istenilen veya yasaklanan eylemler sadece dinsel nasslarda mevcut olan emir ve yasaklarla sınırlı tutulmamıştır. Bu görevin amacı, toplumu kötülüklerden arındırmak ve iyilikleri yaygınlaştırmak olduğundan, bu amacı yerine getirecek başka yapıların ve denetim mekanizmalarının oluşturulması da mümkündür. Bununla birlikte sosyal düzenin oluşturulması toplumsal bir görev olarak tanımlandığı halde, inançların kabul edilmesi için baskı yapılması da yasaklanmıştır. İnançların benimsenmesi için baskı yapılması, “*dinde zorlama yoktur*”⁸² ayetiyle doğrudan anlatıldığı gibi, inançlı olduğu halde inkara zorlanan insanların inkarlarının geçerli olmadığı da ifade edilmiştir.⁸³ Bu anlatımdan yapılacak çıkarsama, insanların iman etmeleri için baskı yapılamayacağı, iman etmek için zorlananların imanının da geçersiz olduğudur.

3. İnsanın Sonu/Allah'a Dönüş

Varlığın bir başlangıcının olduğu gibi, bir de sonunun olması kaçınılmazdır. Bir varlık türü olarak canlıların, canlı oluşlarını sağlayan bir yapı olduğundan yapının bozulmasıyla bu canlılık son bulmaktadır ki bu olgu *ölüm* kelimesiyle ifade edilmektedir. Her ne kadar bitkilerin canlılığını yitirmesi için *kurumak* kelimesi kullanılmakta ise de, bitkisel canlılığın suyla olduğu gözle-

80 Âl-i İmrân 3/104, 109,114; A'râf 7/157 vd.

81 Tevbe 9/67.

82 Bakara 2/236.

83 Nahl 16/106.

minden hareket edilmekte ve suyun çekilmesi de kurumak fiili ile ifade edilmektedir.⁸⁴ Çünkü, bitkilerdeki canlılık durumu yaşlılık/*rutûbe* ve ıslaklık/*nuduvve* kelimeleriyle, yaratılışında yaşlılık ve ıslaklık bulunan varlıkların bu özelliğini yitirmesi de kurumak olarak isimlendirilmektedir. Bu durumda her iki kelime de, bu varlıkların yapısındaki suyla ilişkilidir. Canlı varlık türleri olarak hayvanların ve insanın canlılığını yitirmesi ise ölüm kelimesi ile ifade edilmektedir. Bir canlı varlık olarak insan da, canlılığını sağlayan organizma yapısının bozulması ile ölmektedir. Bu olgu, insan tarafından bilindiği gibi, insanın sonlu oluşundan hareketle insanı iyi davranışlara yapmaya yönlendirmek için, “*her nefis ölümü tadacaktır*”⁸⁵ ifadesiyle de açıklanmıştır.

Ölümün gerçekliğinin ötesinde, vahiy “Allah’a dönüş” olarak isimlendirildiği olgunun çözümlemesini yapmak istiyorum. İnsanın ahirette dirilişini konu edinen bazı ayetlerde insanın ahirette varoluşu diriliş olarak tanımlanmaktayken, diğer bazılarında da “dönüş” olarak tanımlanmaktadır. Diriliş inancının, İslam’ın temel inançları arasında yer aldığı açıktır ve tartışılmazdır. Dirilişin Allah tarafından haber verilmesinden ötürü kesinlik ifade etmesine rağmen, “*Onlar ki, Rablerine kavuşacaklarını/öleceklerini ve gerçekten O’na döneceklerini bilirler/zan*”⁸⁶ ayetinde dönüş bilgisinin *zan* kelimesi ile ifade edilmesi, Arapların *zan* kelimesini şüphe/şek için kullandıkları gibi yakın için de kullanmalarından kaynaklanmaktadır.⁸⁷ Bu anlatımda yer alan “Rabb’e kavuşma” ifadesinin, ölüm olgusu için mecazi bir anlatım olduğuna ilişkin bir görüş de vardır. Bu görüşe göre, Rabb’e kavuşmaya ölüm neden olmaktadır ve neden olunan şey zikredilmiş ve onunla neden kastedilmiştir.⁸⁸ Bu durumda bu ayetin anlamı, inananların öleceklerini ve Allah’a döneceklerini kesin olarak bildikleri şeklindedir. İnsanın bu kesin bilgiyi içselleştirmesi sonucunda, “*Ki, onların başına bir musibet gelince, "Doğrusu biz Allah'a aidiz ve mu-*

84 Arapça’da bitkilerin kurummasını ifade eden iki kelime bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *rutûbet* kelimesinin zıddı olan *yubs* kelimesi, diğeri de suyun çekilmesi anlamında *cufûf* kelimesidir. *Yubs* kelimesi toprağın ürün vermemesi anlamında yerin kuruması, koyunun sütünün kuruması anlamında koyunun kuruması gibi mecazi anlamlarda da kullanılmaktadır. Türkçe’de bu olgular çekilmek kelimesi ile ifade edilir. Bu kelimelerin etimolojisi için bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, VI, 261, IX, 128.

85 Enbiya 21/35; Ankebût 29/57.

86 Bakara 2/46.

87 Yorumcular, Arapların bazen bir kelime ile zıddını kast ettiklerine dair diğer örnekler de vermektedir. Onun da ifade ettiği gibi diğer bazı ayetlerde de *zan* kelimesi *yakîn* anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, “*Suçlular (o gün) ateşi görünce, onun içine düşeceklerini iyice anlayacaklar ve ondan kurtuluş yolu da bulamayacaklardır*” (Kehf 18/53) ve “*Onlar, tekrar diriltileceklerini zannetmiyorlar mı?*” (Mutaffifin 83/4) ayetlerinde de *zan* kelimesi kesin bilgi anlamında kullanılmıştır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, I, 17; Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, III, 50.

88 Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, III, 50.

*hakkak O'na döneceğiz!" derler*⁸⁹ ayetinde ifade edildiği şekilde onun kötü sonuçlar doğuran olaylar karşısında dayanma gücünü de arttırmaktadır. Dönüş, insanın ahirette dirilişine işaret ettiğinden, "*Sonra dönüşünüz yalnız O'nadır. Sonra O, işlemekte olduklarınızı size haber verecektir*"⁹⁰ anlatımında yer aldığı gibi insanın amelleri ile yüzleşeceği açıklanmıştır.

Söz konusu anlatımlarda olduğu gibi, "*Hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Allah, bunu bir gerçek olarak va'detmiştir. Şüphesiz O, başlangıçta yaratmayı yapar, sonra, iman edip yararlı ameller işleyenleri adaletle mükâfatlandırmak için onu (yaratmayı) tekrar eder*"⁹¹ ayetinde de ahiretteki diriliş açık bir şekilde dönüş/merci olarak isimlendirilmiştir. Fakat bu ifadelerde önemli olan dirilişin neden dönüş kelimesi ile isimlendirildiğidir. Mercî kelimesinin yer ismine yani insanın ikinci defa yaratılacağı yere işaret etmediğine bu ifadelerin anlamı işaret ettiği gibi, bu kelimenin geçişlilik bildiren "ilâ" cer harfi ile kullanılmasından ötürü gramatik olarak da işaret etmektedir.⁹² Dönüş/*rucu'* kelimesi, sözlük olarak, başlanılan bir yere geri gitmek veya başlangıcı yer, fiil veya söz olarak takdir etmektir.⁹³ Öyleyse insanın varlık alanına çıkışı, Allah'ın belirlediği yaratılış kanunlarına göre olduğu gibi, insanın yeniden yaratılışı da Allah'ın belirlediği kanunlara göre gerçekleşecektir.

İnsanın dönüşünün Allah'a olması, dirilişten sonra onun insanın fiilleri nedeniyle yargılamasını ve Allah'ın karar vermesini anlatmaktadır. Bu nedenle, yeryüzündeki kurulu düzenin kaynağının Allah olduğu, "*göklerdeki her şey ve yerdeki her şey Allah'ındır. Bütün işler ancak Allah'a döndürülür*"⁹⁴ ayetinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla yeryüzündeki ve gökyüzündeki nesnelere, aynı zamanda bu nesnelere de bir parçası olduğu düzeni yaratan ve devamını sağlayan geçerli kanunlar vardır. İnsanın ahirette dirilişinden sonra insanı fiillerinden ötürü yargılayacak olan da Allah'tır. İşte Allah'ın din gününün sahibi⁹⁵ olmasının anlamı da budur. Din günü ise, kimsenin kimseye fayda sağlamayacağı ve buyruğun sadece Allah'a ait olduğu gündür.⁹⁶

89 Bakara 2/156.

90 En'âm 6/60; Dönüşün Allah'a olduğunu bildiren anlatımlardan sonra, insanın yaptıklarının kendisine haber verileceği, ihtilaf ettikleri konuların içyüzünün bildirileceği, kötü fiiller yapan insanların azaba çarptırılacakları açıklanmıştır. Bkz. Âl-i İmrân 3/55; Mâide 5/48, 105; En'âm 6/60, 164; Yunûs 10/4, 23; Saffât 37/68 vd.

91 Yunûs 10/4.

92 İbn Manzûr, *Lisan*, VIII, 114.

93 İsfehâni, *Müfredat*, 275.

94 Âl-u İmrân 3/109.

95 Fâtiha, 1/3.

96 İnfitâr 82/17-19.

Sonuç olarak, Kur'an'ın insan öğretisi, muhataplarının bilgileri doğrultusunda oluşmuştur. Yunan Felsefesine ait eserlerin tercüme edilmesinden sonra bu felsefenin insan anlayışı kelamcılarının insan anlayışını da etkilemiştir. Kelamcılar, dūalist insan anlayışını nasslarla temellendirmek istediklerinde Kur'an'ın yalın anlatımlarının bu anlayış doğrultusunda yorumlanması olgusu ortaya çıkmıştır. Kelam ilmi Allah-merkezli geliştiğinden ötürü de, bu ilimde insan, ancak Allah'ın fiilleri itibarıyla konu edilmiştir. Müslüman kelamcılarının eserlerinde ve genel olarak da literatürümüzde insan hakkında müstakil ve özgün eserler olamayışı bu nedenden kaynaklanmaktadır.